

महात्मा गांधी आणि भारतीय कम्युनिस्ट : संवाद, मतभेद आणि विश्वासाचे

रामचंद्र गायकवाड

प्राचार्य कोंकण ज्ञानपीठ, कला विज्ञान वाणिज्य महाविद्यालय, कर्जत ता कर्जत जिल्हा रायगड
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्रस्तावना

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात महात्मा गांधी आणि भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष हे दोघेही ब्रिटिश साम्राज्यवादाचे विरोधक होते; परंतु राष्ट्रवाद, वर्गसंघर्ष, हिंसा-अहिंसा, धर्म, राज्यव्यवस्था आणि सामाजिक परिवर्तनाच्या मार्गाबाबत त्यांच्या भूमिका परस्परविरोधी होत्या. त्यामुळे त्यांच्यात कधी संवाद, कधी मर्यादित सहकार्य, तर अनेकदा तीव्र मतभेद आणि अविश्वासाचे वातावरण निर्माण झाले. या लेखात गांधी आणि भारतीय कम्युनिस्ट यांच्यातील संबंधांचा ऐतिहासिक, वैचारिक आणि राजकीय संदर्भात चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे.

की-शब्द: महात्मा गांधी, भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष, मार्क्सवाद, अहिंसा, वर्गसंघर्ष, राष्ट्रवाद, स्वातंत्र्यलढा.

प्रस्तावना

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ ही विविध विचारप्रवाहांचा संगम होती. उदारमतवादी, राष्ट्रवादी, समाजवादी, क्रांतिकारक आणि कम्युनिस्ट या सर्व प्रवाहांनी ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध संघर्ष केला. या सर्वामध्ये महात्मा गांधींचे नेतृत्व व्यापक लोकाधारावर आधारित होते. दुसरीकडे भारतीय कम्युनिस्ट चळवळ मार्क्स, एंगेल्स आणि लेनिन यांच्या वर्गसंघर्षाच्या सिद्धांतावर उभी राहिली होती. दोघांचे अंतिम ध्येय शोषणमुक्त समाज असले तरी ते साध्य करण्याच्या पद्धती पूर्णपणे भिन्न होत्या.

गांधी आणि भारतीय कम्युनिस्ट : संवादाची पार्श्वभूमी

भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना १९२५ मध्ये झाली. त्याच काळात गांधींच्या नेतृत्वाखाली असहकार, सविनय कायदेभंग आणि भारत छोडो यांसारख्या चळवळींनी राष्ट्रीय राजकारण व्यापले होते. गांधींनी कामगार, शेतकरी आणि गरीबांच्या प्रश्नांना महत्त्व दिले; परंतु त्यांनी वर्गयुद्धाऐवजी वर्गसहकार्याचा मार्ग स्वीकारला. कम्युनिस्टांनी मात्र भांडवलशाही उलथवून टाकण्यासाठी वर्गसंघर्ष आवश्यक मानला. १९३०च्या दशकात अनेक कामगार संघटनांमध्ये गांधीवादी आणि कम्युनिस्ट कार्यकर्ते एकत्र काम करत होते. त्यामुळे संवादाचे काही पूल तयार झाले; परंतु वैचारिक अंतर कायम राहिले.

वैचारिक मतभेद

१. अहिंसा विरुद्ध क्रांतिकारी हिंसा

गांधींसाठी अहिंसा हे नैतिक आणि राजकीय तत्त्व होते. कम्युनिस्टांसाठी हिंसा ही नैतिकतेचा प्रश्न नसून वर्गसंघर्षातील ऐतिहासिक साधन होती.

२. वर्गसंघर्ष विरुद्ध वर्गसमन्वय

माक्सवादी विचारानुसार समाजाचा इतिहास वर्गसंघर्षाचा इतिहास आहे. गांधी मात्र कामगार आणि मालक यांच्यात समन्वय साधण्यावर भर देत. त्यांच्या विश्वस्त (Trusteeship) संकल्पनेला कम्युनिस्टांनी भांडवलदारांचे संरक्षण करणारी कल्पना मानले.

३. राष्ट्रवाद

गांधींचा राष्ट्रवाद भारतीय सांस्कृतिक आणि नैतिक मूल्यांवर आधारित होता. कम्युनिस्ट पक्षाने सुरुवातीला आंतरराष्ट्रीय कम्युनिस्ट चळवळीच्या प्रभावाखाली भारतीय राष्ट्रवादाकडे संशयाने पाहिले. त्यामुळे काँग्रेस आणि गांधींविषयी त्यांची भूमिका अनेकदा बदलत राहिली.

४. धर्म

गांधींनी धर्माला सार्वजनिक जीवनातील नैतिक प्रेरणा मानले. कम्युनिस्टांनी धर्माला वर्गशोषण टिकवून ठेवणारे साधन मानले. त्यामुळे धर्माविषयी दोघांच्या भूमिकेत मूलभूत फरक होता.

विश्वासाचा प्रश्न

गांधींना वाटत होते की कम्युनिस्ट वर्गद्वेष वाढवतात आणि हिंसेला प्रोत्साहन देतात. दुसरीकडे कम्युनिस्टांनी गांधींवर भांडवलदारांशी तडजोड केल्याचा आरोप केला. म्हणून दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात

भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाने सोव्हिएत संघावरील जर्मन हल्ल्यानंतर ब्रिटिशांविषयीची भूमिका बदलली आणि १९४२ च्या भारत छोडो आंदोलनाला पाठिंबा दिला नाही. यामुळे गांधीवादी कार्यकर्त्यांमध्ये कम्युनिस्टांविषयी मोठा अविश्वास निर्माण झाला.

संवादाचे काही सकारात्मक पैलू

मतभेद असूनही काही समान धागे दिसून येतात.

- दोघेही साम्राज्यवादाचे विरोधक होते.
- गरिबी आणि आर्थिक विषमता कमी करण्याची आवश्यकता दोघांनी मान्य केली.
- कामगार आणि शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांबाबत दोघांनीही सातत्याने भूमिका घेतली.
- सामाजिक न्यायाची गरज दोघांनी मान्य केली.

गांधींची कम्युनिस्टांबाबतची भूमिका

गांधींनी अनेकदा स्पष्ट केले की त्यांना कम्युनिस्ट कार्यकर्त्यांची गरीबांप्रती असलेली बांधिलकी मान्य आहे; परंतु हिंसा, द्वेष आणि नैतिकतेचा अभाव त्यांना स्वीकारार्ह नव्हता. त्यांनी मतभेद असूनही संवादाची दारे कधीही पूर्णपणे बंद केली नाहीत.

भारतीय कम्युनिस्टांची गांधींबाबतची भूमिका

सुरुवातीच्या काळात गांधींना "बुज्वा नेतृत्व" असे संबोधण्यात आले. मात्र स्वातंत्र्यानंतर अनेक कम्युनिस्ट विचारवंतांनी गांधींच्या जनसंघटन कौशल्याची, नैतिक नेतृत्वाची आणि लोकशाही मूल्यांप्रती असलेल्या बांधिलकीची दखल घेतली.

भारतीय स्वातंत्र्यलढा हा अनेक वैचारिक प्रवाहांचा संगम होता. काँग्रेस, समाजवादी, क्रांतिकारक आणि कम्युनिस्ट-हे सर्वच ब्रिटिश साम्राज्यवादाचे विरोधक होते; मात्र स्वातंत्र्यप्राप्तीची साधने, राष्ट्रवादाची संकल्पना आणि राजकारणाची नैतिकता या प्रश्नांवर त्यांच्यात मूलभूत मतभेद होते. महात्मा गांधी आणि भारतीय कम्युनिस्ट चळवळीतील संबंध हा या वैचारिक संघर्षाचा एक महत्वाचा अध्याय मानला जातो.

सन १९४७ मधील सांप्रदायिक दंगलींच्या काळात गांधीजी दिल्लीमध्ये शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी अहोरात्र प्रयत्नशील होते. त्याच वेळी भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचे तत्कालीन सरचिटणीस पी. सी. जोशी त्यांना भेटण्यासाठी आले. गांधीजींचे खासगी सचिव प्यारेलाल यांनी The Last Phase या आपल्या ग्रंथात या संवादाचा सविस्तर उल्लेख केला आहे.

पी. सी. जोशी यांनी गांधीजींना सांगितले की, सांप्रदायिकतेविरुद्ध सर्व लोकशाहीवादी आणि प्रगतिशील शक्ती एकत्र उभ्या आहेत. गांधीजींनी आवाहन केल्यास कम्युनिस्ट कार्यकर्ते संपूर्ण निष्ठेने त्यांच्या नेतृत्वाखाली कार्य करण्यास सिद्ध आहेत.

त्यावर गांधीजी शांतपणे म्हणाले, "मी स्वतःला अशा सेनेचा सेनापती समजतो, ज्याच्याकडे सेना नाही. मग मी आदेश कोणाला देणार?"

यावर जोशी यांनी आग्रहपूर्वक सांगितले की, गांधीजी स्वतःच्या सामर्थ्याचा कमी अंदाज घेत आहेत. कलकत्त्यात जशी शांतता प्रस्थापित झाली, त्याचप्रमाणे दिल्लीतही कम्युनिस्ट कार्यकर्ते "होमगार्ड" म्हणून कार्य करू शकतात.

त्यावर गांधीजींनी स्पष्ट केले की, कलकत्त्यात घडलेला "चमत्कार" हा कोणत्याही संघटनेच्या ताकदीचा किंवा शक्तिप्रदर्शनाचा परिणाम नव्हता. तो लोकांच्या अंतःकरणाला दिलेल्या सादेचा, आत्मसंयमाचा, प्रायश्चिताचा आणि परस्पर विश्वासाच्या विजयाचा परिणाम होता. याच कारणामुळे तत्कालीन व्हाइसरॉय लॉर्ड माउंटबॅटन यांनी गांधीजींना "One-Man Boundary Force" अशी उपमा दिली होती.

याच संदर्भात गांधीजी पी. सी. जोशींना म्हणाले, "तुम्ही म्हणता की मी या राष्ट्राची निर्मिती केली; परंतु तुमचीच विचारधारा दीर्घकाळ असे म्हणत आली की मी या राष्ट्राचे नुकसान केले. तुम्ही तरुण आहात; तुमच्यात आत्मविश्वास आहे. मी मात्र काळाची प्रतीक्षा करीत आहे. माझ्याकडे धैर्य आहे; आणि ते संपले तरी त्याचे मला दुःख होणार नाही."

हे केवळ उत्तर नव्हते; तर गांधीजींच्या राजकारणाचे मूळ तत्त्वज्ञान होते. कोणत्याही संघटनेची संख्या किंवा बाह्य शक्ती यांपेक्षा तिचे नैतिक चारित्र्य आणि विश्वासार्हता यांना ते अधिक महत्त्व देत असत.

१९४२ च्या भारत छोडो आंदोलनाच्या वेळी भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाने काँग्रेसला साथ दिली नव्हती. सोव्हिएत संघावर नाझी जर्मनीने आक्रमण केल्यानंतर कम्युनिस्ट पक्षाने दुसऱ्या महायुद्धाला "जनयुद्ध" असे स्वरूप दिले आणि ब्रिटिश सरकारशी सहकार्य करण्याची भूमिका स्वीकारली. या निर्णयामुळे राष्ट्रीय चळवळीतील त्यांच्या विश्वासार्हतेला मोठा धक्का बसला. परिणामी स्वातंत्र्यानंतरही समाजातील मोठा वर्ग कम्युनिस्ट नेतृत्वाकडे संशयाने पाहत राहिला.

तथापि, पी. सी. जोशी हे भारतीय कम्युनिस्ट चळवळीतील एक वैशिष्ट्यपूर्ण व्यक्तिमत्त्व होते. गांधीजी आणि राष्ट्रीय चळवळीचा गंभीरपणे अभ्यास करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. १९४६-४७ या काळात गांधीजींशी त्यांचा नियमित पत्रव्यवहारही झाला. Indian People's Theatre Association (IPTA) सारख्या सांस्कृतिक संस्थेच्या उभारणीत त्यांची महत्त्वपूर्ण भूमिका होती. त्यांच्या नेतृत्वाखाली पक्षाचाही उल्लेखनीय विस्तार झाला. परंतु १९४८ मध्ये बी. टी. रणदिवे यांच्या नेतृत्वाखाली पक्षाची दिशा बदलली आणि जोशी यांना सरचिटणीसपदावरून दूर करण्यात आले. त्यानंतर त्यांच्या राजकीय प्रभावात झपाट्याने घट झाली.

याच टप्प्यावर भारतीय डाव्या चळवळीतील दोन भिन्न प्रवृत्ती स्पष्टपणे दिसून येतात. एक म्हणजे राजकीय डावे, ज्यांनी दीर्घकाळ गांधींना "बुर्जुआ नेता" मानणारी पारंपरिक मार्क्सवादी भूमिका स्वीकारली. तर दुसरीकडे शैक्षणिक क्षेत्रातील अनेक डावे इतिहासकार व अभ्यासक-उदा. बिपन चंद्र, सुमित सरकार आणि इतरांनी गांधी, नेहरू आणि भारतीय राष्ट्रीय चळवळीचा अधिक संतुलित, चिकित्सक आणि ऐतिहासिक दृष्टीने अभ्यास केला.

ब्रिटिश कम्युनिस्ट विचारवंत रजनी पाम दत्त यांनी India Today या ग्रंथात असा युक्तिवाद केला आहे की, जनआंदोलन जेव्हा क्रांतिकारक वळण घेऊ लागे, तेव्हा गांधीजी मागे हटत असत. पुढील काळात भारतीय डाव्या राजकारणातही ही टीका वारंवार पुनरुच्चारित करण्यात आली. याउलट गांधीवादी विचारवंत आणि अनेक इतिहासकारांचे मत असे आहे की, गांधीजींसाठी साधन आणि साध्य या दोन्हींचे समान महत्त्व होते. त्यामुळे चौरी-चौरा येथील हिंसक घटनेनंतर आंदोलन स्थगित करण्याचा त्यांचा निर्णय हा त्यांच्या तत्त्वनिष्ठेचा भाग होता; तो दुर्बलतेचे लक्षण नव्हते.

गांधीजींवर भगतसिंगांना वाचविण्यासाठी त्यांनी पुरेसे प्रयत्न केले नाहीत, असा आरोप सर्वप्रथम भारतीय कम्युनिस्टांनीच केला. आजही हाच आरोप विकृत स्वरूपात सामाजिक माध्यमांवर, विशेषतः व्हॉट्सअपवर, सातत्याने प्रसारित केला जातो. या प्रचाराचे मूळही भारतीय कम्युनिस्टांच्या तत्कालीन भूमिकेत आढळते. परंतु उपलब्ध ऐतिहासिक दस्तऐवजांवरून असे स्पष्ट होते की, गांधीजींनी या संदर्भात व्हाइसरॉय लॉर्ड इर्विन यांच्याकडे शक्य ते सर्व प्रयत्न केले होते; मात्र त्या प्रयत्नांना यश आले नाही.

एस. ए. डांगे यांचे उदाहरणही या संदर्भात महत्त्वाचे आहे. मेरठ कट प्रकरणात त्यांनी स्वतःला कम्युनिस्ट म्हणवून घेण्यास कोणताही संकोच बाळगला नाही; त्याचबरोबर गांधीजींच्या सत्याग्रहातील नैतिक शक्तीचाही त्यांनी आदर केला. यावरून भारतीय डाव्या परंपरेत गांधीजींकडे पाहण्याची दृष्टी कधीही पूर्णपणे एकसारखी नव्हती, हे स्पष्ट होते.

गांधीजींची सर्वात मोठी ताकद म्हणजे ते आपल्या विरोधकांशीही संवाद साधत; परंतु नैतिक विश्वासाच्या प्रश्नावर ते कधीही तडजोड करीत नसत. विचारधारेपेक्षा व्यक्तीचे चरित्र, सत्यनिष्ठा आणि आत्मशिक्षित यांना ते अधिक महत्त्व देत. म्हणूनच कोणत्याही राजकीय सहकार्यापूर्वी ते संबंधित व्यक्तीची निष्ठा, प्रामाणिकपणा आणि नैतिक विश्वासाहता यांची कसून पडताळणी करीत.

गांधीजींसाठी राष्ट्रनिर्मिती म्हणजे केवळ सत्तांतर नव्हते; ती मनुष्याच्या नैतिक रूपांतरणाची एक व्यापक प्रक्रिया होती. हाच त्यांच्या राजकारणाचा सर्वात वैशिष्ट्यपूर्ण पैलू आणि त्यांचा चिरस्थायी वैचारिक वारसा आहे.

समकालीन संदर्भ

आजच्या भारतात आर्थिक विषमता, सामाजिक न्याय, पर्यावरण, ग्रामविकास, कामगारांचे हक्क आणि लोकशाही यांसारख्या प्रश्नांवर गांधी आणि मार्क्स या दोन्ही विचारसरणींचे पुनर्मूल्यांकन होत आहे. आधुनिक संशोधनात गांधी-मार्क्स संवाद हा संघर्षाऐवजी परस्परपूरकतेच्या दृष्टीनेही अभ्यासला जात आहे.

निष्कर्ष

महात्मा गांधी आणि भारतीय कम्युनिस्ट यांच्यातील संबंध हे केवळ विरोधाचे नव्हते. ते संवाद, सहकार्य, मतभेद, टीका आणि परस्पर संशय यांचे गुंतागुंतीचे नाते होते. गांधींची नैतिक राजकारणाची संकल्पना आणि कम्युनिस्टांचा वर्गसंघर्षाचा दृष्टिकोन यांमध्ये मूलभूत फरक असला तरी सामाजिक न्याय, शोषणविरोध आणि समानतेची आकांक्षा या समान मूल्यांनी दोन्ही प्रवाहांना जोडले. भारतीय लोकशाहीचा विकास समजून घेण्यासाठी गांधी-कम्युनिस्ट संबंधांचा अभ्यास आजही अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

संदर्भसूची

1. Gandhi, M. K. (1941). Constructive Programme: Its Meaning and Place. Navajivan Publishing House.
2. Gandhi, M. K. (1909). Hind Swaraj. Navajivan Publishing House.
3. Gandhi, M. K. The Collected Works of Mahatma Gandhi. Government of India, अनेक खंड.
4. Nanda, B. R. (1996). Mahatma Gandhi: A Biography. Oxford University Press.
5. Brown, Judith M. (1991). Gandhi: Prisoner of Hope. Yale University Press.
6. Sarkar, Sumit. (1983). Modern India: 1885–1947. Macmillan India.
7. Chandra, Bipan, Mukherjee, Mridula et al. (1989). India's Struggle for Independence. Penguin Books.

8. Overstreet, Gene D. & Windmiller, Marshall. (1959). Communism in India. University of California Press.
9. Adhikari, G. (Ed.). Documents of the History of the Communist Party of India. People's Publishing House.
10. Dange, S. A. India from Primitive Communism to Slavery. People's Publishing House.
11. Roy, M. N. (1922). India in Transition. Renaissance Publishers.
12. Guha, Ramachandra. (2013). Gandhi Before India. Penguin.
13. Guha, Ramachandra. (2018). Gandhi: The Years That Changed the World. Penguin.
14. Parel, Anthony J. (Ed.). Hind Swaraj and Other Writings. Cambridge University Press.
15. Desai, A. R. (1966). Social Background of Indian Nationalism. Popular Prakashan.
16. Hardiman, David. (2003). Gandhi in His Time and Ours. Permanent Black.
17. Lowy, Michael. (2005). The Theory of Revolution in the Young Marx. Haymarket Books.
18. Chandra, Bipan. (1979). Nationalism and Colonialism in Modern India. Orient Longman.